

חדשות עולם הספר

במה ליוצרים ועורכים תורניים

גיליון 53

המחברת: ד"ר חגית גורן

דבר המערכת

המחברת: ד"ר חגית גורן

פעם זה היה טעם, והיום - יש לזה טעם?

אם היינו שואלים אדם, נניח לפני כמה מאות שנים, מהי משמעות המילה מִרְכָּא, אוטומטית היו עולים במוחו צלילים ותווים קדושים, אלה המכונים מקדמא דנא: טעמי המקרא. משהו בסגנון: מרכא טפחא, מנח אתנחתא, ואם נלך על היותר נדיר: מרכא כפולה, ירח בן יומו.

אז מתי נכנס אותו מִרְכָּא, כפול או בודד, לשפה הכתובה? או יותר מדויק - באיזה שלב הוא הפך מתו מוזיקלי קדוש בעל הוד קדומים, לסימן פיסוק, ניקוד או הדגשה ועוד על זו הדרך?

לאור בקשת קוראים ופנייתם אלינו, את הגיליון הנוכחי נקדיש לדין בסוגיא מרתקת זו ולמחקר קצר - ככל שיתאפשר במסגרת מצמצמת זו, אודות ההיבטים השונים שבדבר, הן מבחינה היסטורית והן ככל שנוגע הדבר לעבודה המעשית שלנו כעורכים תורניים ולשוניים.

בשפה הכתובה המקובלת כיום נעשה שימוש רחב ביותר בגרש בודד או בגרשיים - מירכאות כפולות. בראש ובראשונה נעשה בו שימוש לצורך המרת מילה בודדת לראשי-תיבות, וכך גם כהדגשה, הקצנה, קיצור מילה או ציטוט וכן הלאה.

מעניין לסקור את עולם הספר הקדום יותר, החל בכמה עשורים אחורה ועד לימי הראשונים, ולעמוד על מגוון מטרות שונות להן שימשו המירכאות.

כך למשל ניתן לראות בספרי חסידות רבים, כיצד מצוינות תיבות המרכיבות ראשי תיבות מסוימים נכתבות במלואן בזו אחר זו, אך תוך הוספת גרש לאחר האות הראשונה בכל מילה. לדוגמה, ראשי התיבות הידועים מדברי חז"ל

על התיבה 'אנכי', מצוינים לפעמים בספרי החסידות כך: 'א'נא נ'פשי כ'תבית ל'הבית'.

אופן נוסף בו באות המירכאות, והפעם הכפולות, לידי ביטוי, הוא באמצעות שילוב שלהם באופן הדומה להפיכת מילה לראשי-תיבות, אך לא למטרה זו כי אם לשם הדגשתם כמושג. המעניין הוא כי לעתים אנו מוצאים את שני השימושים גם יחד, זה לצד זה, ואם כי אופן הציון זהה - מטרותם שונה.

דוגמה לכך ניתן לראות במסכת חגיגה (יז, א), שם מציינת הגמרא את ראשי התיבות הבאים: 'פז"ר קש"ב', ובדפוס התלמוד אכן ציינו אותם בתוספת מירכאות כפולות למטרה הבאה לשימוש אף בימינו. אכן, בדברי רש"י המבאר את ראשי התיבות הללו ומפרט כל אחד מהם ראו לנכון המדפיסים, או שמא רש"י בעצמו, להדגיש את המילים עצמם באותו אופן בדיוק: 'פיי"ס זמ"ן רג"ל קרב"ן שי"ר ברכ"ה'.

השימוש המדובר בגרשיים כדי להדגיש מילה נבחרת, בא לידי ביטוי פעמים אינספור בדברי רש"י, בהביאו את המילה הלועזית כתרגום לדברי הגמרא או התנ"ך.

מאידך, מצאנו שהדגיש רש"י מילים מסוימות בדבריו, אך בניגוד לאופן ציון זה המתייחס למילה בודדת ומדגיש אותה, במקרים מסוימים מדובר בהדגשת משפט שלם. כך למשל דברי רש"י בספר יחזקאל (מב, ג): 'ואנ"י ל"א היה ל"י ל"א ר"ב ול"א עו"ז בכ"ל הבני"ן הזה אל"א כמ"ו שהראוני מ"ן השמי"ם'.

אגב, מעניין להפנות את תשומת הלב לנידון בפני עצמו - האם המילה לעז מבוססת על שורש עברי בפני עצמו, כמו (תהלים קיד, א): 'מַעַם לַעֲז', או שמא היא משמשת ראשי תיבות לביטוי: 'לשון עם זר'. על תהיה זו נשתברו קולמוסים רבים והדבר עלה לדין לא פעם בקרב יודעי דבר, ואין כאן המקום להאריך.

מדברי רבותינו

נוטריקון, גרש או מרכא בודדת?

האזכור התורני הקדום ביותר לאחד מאופני השימוש הרווחים במירכאות, מתייחס לגרש בודד, ומטרתו להעביר את המסר לפיו יש המשך למילה המדוברת, וכי אם כי היא מופיעה באופן חלקי - יש להשלים את החסר ולאיית אותה במלואה.

האזכור המדובר הינו בדברי המשנה הדנה בהלכות כתיבה בשבת, ומביאה מחלוקת תנאים לגבי הכותב בשבת "אות אחת נוטריקון" (שבת קד, ב).

רש"י בפירושו לגמרא מבאר כי מדובר בגרש בודד שמטרתו כאמור, לקצר את המילה ולהעמידה על אות בודדת או יותר, ובדברי הרמב"ם מצאנו ביאור רחב ומפורט יותר, וזו לשונו (פירוש המשניות):

"נוטריקון, הוא שיכתוב אות אחת מתחילת המלה שממנה תובן כל המלה, כגון שיכתוב ק' וינקוד עליה ותהיה הוראתה קרבן, או שיכתוב מ' ותהיה הוראתה מעשר, ויובן דבר זה לפי מנהג אנשי אותה ארץ או אנשי המדינה".

חדשות הספר

מהנעשה והנשמע במכון 'נקודה הוצאה לאור'

דברי רבותינו ז"ל במדרש מאירים הם כקילורין לעיניים ומוסיפים רובד עמוק וקדוש למקראות התורה. אולם לעתים קרובות, הן מתוך מיעוט ההשגה והן לאור העובדה שאין חיבורים רבים בדורות האחרונים העוסקים בביאור המדרש, ההוגה בדבריהם הקדושים נאלץ לגשש כעיוור באפילה על מנת לעמוד על סודם וטיבם של דברים כראוי.

הגאון ר' איל קפצן שליט"א ראה לעצמו שליחות, זכות וגם חובה, להאיר את דברי חז"ל באור יקרות ולבאר את מדרש תנחומא דבר דבור על אופניו.

בחיבורו העשיר 'איל תודה' הוא מבאר בשפה קולחת ורהוטה את דברי המדרש, לצד תוספת הרחבה ודיון השופכים אור ומעניקים לכל לומד את הזכות להתענג בלימוד תורת חכמינו ולהתבשם לאורם.

שאלת חכם

כמה משקל יש לייחס למירכאות?

עובדה פשוטה היא כי עולם הספר בימינו נתון - ברצונו

או שלא, להשפעת השפה המודרנית במידה כזו או אחרת, כל עוד לא מדובר בספר המאופיין בגישה אידיאולוגית השוללת זאת או לחילופין האדרת ספר ישן.

אי לכך, מתבקש מהעורך לפנות ללומד או הקורא בשפה אותה הוא מבין. אם חלק בלתי נפרד מהשפה הכתובה המקובלת מכיל, לצד סימני הפיסוק, גם מירכאות, עליו להשתמש בכך בתבונה ולעשות בהן שימוש מושכל ובעיקר נכון.

השאלה היא, עד כמה נדרש מהכותב לייחס משמעות לאופן הציון באמצעות מירכאות, והאם מוטל עליו ליצור אבחנה ברורה בין השימושים השונים ככל שהדבר משפיע על התוכן הכתוב.

לשם הבנת הדברים ניקח לדוגמה ספר מעשיות חסידי, בו לעתים קרובות נתקל הקורא בכמה סוגי משפטים המאופיינים באמצעות מירכאות.

יש את הציטוטים הרגילים, אלה המביאים את דבריו של צדיק פלוני או בן שיחו. אולם לצידם ולעתים גם ממש בתוך שטף אותם ציטוטים, מופיע לעתים קרובות ציטוט של מאמר חז"ל, אמרה חסידית קדומה וכן על זו הדרך. השאלה הופכת מהותית אף יותר, כשמדובר בציטוט של פסוק מהתנ"ך.

נדרש אפוא הכותב לשאלה - מה נכון, כיצד להציב את המירכאות והאם להשתמש בגרש בודד או שניים, מתי ובאיזה הקשר.

דומה כי על השאלה הזו, כמו על רבות מהשאלות העוסקות בתחום הספר וכלליו השונים, אין תשובה חד משמעית.

יש מי שיבחר, בין השאר משום האתגר שבדבר, להותיר מחוץ לכותלי הספר את המירכאות על סוגיהן השונים, ורעהו יעדיף דווקא לעשות שימוש מרבי בהן. אחרים יבכרו את דרך האמצע, בה אך ורק ציטוטים מהמקורות מובאים בתוספת מירכאות, וגם כאן ייחלקו הדעות בנוגע לאופן הציון.

מה שברור מעל לכל ספק, ואת זה בהחלט ניתן לקבוע ככלל ברזל - כי במידה והעורך עושה שימוש במירכאות לכל הציטוטים האמורים, עליו ליצור אבחנה בין סוגי הציון השונים, וזאת משתי סיבות -

האחת, כדי להקל על הקורא ולאפשר לו לעקוב אחר רצף המלל באופן רהוט וברור. סיבה לא פחות חשובה ושמא אף יותר, זו ההתייחסות לציטוטי פסוקים; ציטוטים מתוך חז"ל וספרים מאוחרים יותר ולעומתם ציטוט שיח של מאן דהוא, מבלי להשוות ביניהם חלילה ולו אף למראית העין.

אם כי ישנן דרכים פופולריות יותר ופחות ליצור את האבחנה הברורה הזו, אולם לאמיתו של דבר ספק אם יש דרך לקבוע כיצד לעשות כן ומהם הכללים הנכונים. מה שכן, אין ספק כי נדרש לעשות כך.

המחברת היא שפירא גורן, מנכ"לית ומנהלת תוכן ב"נקודה הוצאה לאור".

המחברת היא שפירא גורן, מנכ"לית ומנהלת תוכן ב"נקודה הוצאה לאור".

המחברת היא שפירא גורן, מנכ"לית ומנהלת תוכן ב"נקודה הוצאה לאור".

המחברת היא שפירא גורן, מנכ"לית ומנהלת תוכן ב"נקודה הוצאה לאור".

יש לך מושג?

על דיוקו של דוק

לא אחת נתקל הלומד, בתוך עיונו בדברי המפרשים השונים וגאוני הדורות, ועד לדורנו אנו, בביטוי החותם את הפלפול או המערכת: ודו"ק.

משמעות הביטוי לאשורו לוטה בערפל, וזאת חרף העובדה שהוא כה נפוץ עד שהוא הפך למטבע לשון בה נוקטים לעתים אפילו צעירי הצאן בכותבם 'חבורה' פרי ביכורים בסוגיא הנלמדת במכינה לשיבה.

ניתן לחלק את הדעות באשר לפשר הביטוי לשניים - אלה המתייחסים אליו כאל ראשי תיבות ונלאים לפענח אותם באופנים שונים, ואלה הנחרצים בדעתם כי אין אלה ראשי תיבות כלל, ואילו המירכאות המופיעות בביטוי מטרותם להדגיש את המילה ותו לא.

על שלל הפירושים הגורסים כי מדובר בראשי תיבות, מצאנו בין השאר את האפשרויות הבאות: 'ודוחק קטן'; 'ודייק ותמצא קל'; 'ודרוש וחקור קרוב'; ודקדק ומצא קושטא' ועוד כהנה וכהנה על זו הדרך.

מאידך, המצדדים בדעה לפיה כלל אין מדובר בראשי תיבות, מפרשים את משמעותה בהתאם לשורש 'דק', היינו דקדוק. לפי זה, חתימת מערכת תורנית או חידוש כלשהו במילה 'ודו"ק' הינה במובן של עיון וחקירה מדוקדקים, ומורה ללומד כי לאחר שידקדק בדבר יתברר לו כי צדקו דברי המחבר.

הגאון ר' חיים קנייבסקי זצ"ל נקט אף הוא בגישה זו, ותשובתו בנוגע לפענוח ראשי תיבות אלו מובאת בספר 'אריה שאג' (אות קלח): 'אינו ר"ת אלא סימן שיחשבו'.

פינת העורך התורני

שימוש נכון במירכאות

בעריכת ספר, מאמר או כל חיבור תורני אחר, לא יימלט כי נשתמש לעתים קרובות ממש במירכאות השונות. על מנת להגיש לקהל היעד, קרי: הלומד והמעייין, חומר נקי ומבורר ובעיקר רהוט וקריא כדבעי, מחובתנו לתת את הדעת לשימוש נכון וראוי באותן מירכאות, אשר כמידת יעילותן - כך ההרס שהן גורמות לחיבור במידה ולא משתמשים בהן כראוי.

בשורות הבאות נתייחס לשני היבטים שונים אשר הועלו

על ידי קוראינו הנאמנים, וננסה לעשות סדר בנושא מעט סבוך זה. כמובן שלא נוכל להתייחס לכל היבט שהוא בתחום המדובר, אולם כמענה לקוראי הגיליון בחרנו לדון בשתיים מתוך רבים.

לשם שינוי נעשה זאת בדרך של שו"ת, וכך נוכל בע"ה להשיב על השאלות הללו באופן מסודר וברור.

אם כי קשה לקבוע מסמרות ויתדות בנושא זה, אולם כללים מסוימים כן הוטמעו במהלך הזמן ויש לתת עליהם את הדעת ולהשתדל לכתוב לפיהם, ולו רק כדי להגיש את החומר בשפה מקובלת, כזו שהלומד או הקורא מכירים.

כך גם חשוב להבהיר כי חובה לשמור על עקביות לאורך החיבור, התורני או כל חיבור אחר, ותהיה הדרך אשר תהיה בה בחרנו לציין את המובאות, הציטטות וכיוצא בזה, נקפיד על אותה דרך לאורך כל החיבור.

מתי יש להוסיף גרש בודד, ובאילו מקרים יש להעדיף דווקא את הכפול?

ככלל, פסוקי התנ"ך וכך גם מובאות מדברי חז"ל מתאפיינים כמעט באופן גורף כמובאה המצוינת באמצעות מירכאות כפולות.

יחד עם זאת, במקרים מסוימים נבחר דווקא לציין את הפסוקים באמצעות גרש בודד, ובדרך כלל כשהם באים בתוך ציטוט אחר. לדוגמה, ציטוט לשון הגמרא (ברכות ב, א): "תנא אקרא קאי, דכתיב: 'בְּשֶׁכֶךְ וּבְקוֹמָךְ'". והכי קתני: 'זמן קריאת שמע דשכיבה אימת - משעה שהכהנים נכנסין לאכול בתרומתן'. ואי בעית אימא".

מהי הדרך הנכונה לשלב בין סימני פיסוק למירכאות?

נתחיל בדוגמה.

אם נרצה לכתוב את הציטוט הבא מתוך דברי חז"ל: 'משה קיבל תורה מסיני' ולהוסיף סימן קריאה בסופו כחלק מהקטע הכולל את הציטוט, נכתוב זאת כך: "משה קיבל תורה מסיני"!

לעומת זאת, אם הנקודה [או הפסיק] מהווה חלק מהטקסט המצוטט עצמו, אזי נכתוב כך: "משה קיבל תורה מסיני!"

האבחנה ברורה ויסודית - סימני הפיסוק אמורים להיות ממוקמים בתוך המירכאות, או מחוצה להן, לפי שייכות הסימנים לחלק המצוטט או לקטע החיצוני המביא אותו, בהתאמה.

כשמדובר בציטוט של דו"ר כל שהוא, שיח המובא במסגרת החומר הכתוב, יש ויבחרו להשמיט לחלוטין את סימני הפיסוק מהמירכאות ואף לא להוסיפם בסמיכות אליהן, אלא להשתמש בסימני הפיסוק בהמשך. לדוגמה: "משה קיבל תורה מסיני" אמרה המשנה.

ממנה אגרות ופיוטים (ראה בערכה בויקיפדיה).

והשלישית היא הרבנית ציזא חנא, אשת רבי ישראל אברהם מטשארני אוסטראה (בנו של רבי זושא מאניפולי) שאחרי פטירת בעלה נהגה אחריו באדמו"ר"ת, כמתואר בהקדמת הספר מנורת זהב.

תגובת המערכת:

אכן, במסגרת עבודת המחקר הקודמת לכתובת הגיליון נתקלנו בכמה וכמה דמויות העונות על ההגדרה המדוברת. לצד זאת, מפאת קוצר המקום נאלצנו את אותן נשים שהיו במעמד תורני ולא חסידי וכיוצ"ב, ובמקביל בחרנו באלו אשר אודותן קיימות עדויות מפי גדולי עולם המתייחסים לגדולתן.

* * *

ישר כח על העלון הנפלא כרגיל

יש להעיר על סופה של ברוריה לפי דברי רשי ע"ז יח; מה שבא להוכיח שם שאף עליה מתקיים נשים דעתן קלה.

עוד רצינו להפנות את תשומת לבכם [בלי לגרוע או להוסיף על הנכתב] לספר חדש יחסית שיצא בשם "אהלי שם", ספר מתוק מדבש שכתבו זוג והוציאו לאור כשהם בני למעלה מתשעים עמו"ש, בו משולבים דברים אף מן האשה החכמנית בת גדולים, ראו שם ותרוו נחת.

תגובת המערכת:

בנוגע לסופה של ברוריה, אין ספק שחז"ל ייחסו משמעות שלילית מסוימת לתופעה כדוגמתה, וככל הנראה זו הסיבה שכמעט ולא מצאנו כדוגמתה במהלך הדורות. בכך, בין השאר, עסק המאמר. אמנם, על אף המצוטט, ניכר מדברי חז"ל במקומות שונים כי העניקו לדעותיה ודבריה משקל.

* * *

ישר כח על דברי התורה הנחמדים, חילך לאורייתא.

אגב, רבי שמלאי ביקש ללמוד בשלשה חודשים לא בשלשה ימים.

תגובת המערכת:

אכן נפלה טעות ובקשתו היתה ללמוד זאת בשלשה ימים, יישר כח!

לאורם נסע ונלך

קוצו של יו"ד

מסופר על אחד מאדמו"רי בית גור, אשר בילדותו - בשלב בו החל ללמוד את האותיות הקדושות, נתקל בספר בו הובא שם ה' באופן המקובל בספרים רבים - באמצעות כתיבת האות יו"ד עם גרש: י'.

הפעוט הרך בירר אצל אביו מה משמעותה של מילה זו - יו"ד בתוספת סימן מעליה, והוא הסביר לו כי הכוונה לשם הקדוש, בתוספת הסבר כי כך מקובל לכתבו.

כעבור תקופה, במסגרת לימוד סימני הניקוד, לימד האב הגדול את ילדו את הניקוד 'חיריק', ושינן יחד עמו את האותיות המנוקדות. כשהגיע לאות יו"ד המנוקדת בחיריק: י', פתח הניקוד וחכים את פיו ותהה: 'מדוע יו"ד זו אינה שם השם?'

'אסביר לך' ניאות האב להסביר, 'במידה ויו"ד [יהודי - ייד' בשפת היידיש] - ממקם עצמו בשפלות ברך ומתחת לזולתו, הרי שם שמים חל עליו והוא מתעלה בכך עד למדרגה העליונה. אולם אם חלילה הוא מתנשא וממקם עצמו מעל אחרים - אזי אין זה שם שמים כי אם סתם, אות ותו לא...'

'לפיכך' סיים ואמר, 'יש להתבונן היכן ממוקם היו"ד - מעל הנקודה או שמא מתחתיה'.

קוראים מותבים

כמה וכמה תגובות קיבלנו על המאמר 'ראש הישיבה מנוחתה עדן', והרי הן לפניכם, מחכימות ומעשירות כרגיל.

* * *

יישר כח על המאמר הנפלא.

אני הייתי מפנה לעוד שלושה נשים ידועות.

הראשונה היא כמוכן הרבנית בילא אשת הסמ"ע, שפסקים בשמה נידונים בפוסקים, וכן דברי תורה ממנה מובאים בספרים.

השנייה היא הרבנית אסנת בראזני, שהייתה רבנית קהילת מוסול הכורדיסטאנית, עמדה בראשות ישיבה, ונשאו

יו"ל ע"י

נקודה | הוצאה לאור

80699+90@gmail.com - 0723167198

מבין לקוחותינו

